

О. Осадча, асп.

**Національні й загальнолюдські критерії виховання
в повістях Шевченка**

Середина і друга половина XIX ст. – час, коли мистецтву, а особливо слову належала велика просвітницька роль. Розвиваючись у романтичному руслі, література все більше концентрувалась на зображенні індивідуальності, неповторності особистості. Саме це давало можливість передачі певного національного колориту в конкретну епоху,

його неповторності та унікальності. І хоча в літературі XIX ст. все більше уваги приділяється загальнолюдським проблемам, у центрі залишається людська особистість зі своїми поглядами, вподобаннями, прагненнями та мріями.

До жанру повісті Шевченко вперше звертається після повернення до Петербурга з України. Його прозові твори дають можливість з'ясувати, які соціальні питання найбільше хвилювали автора.

Саме враження від побаченого, швидше за все, спонукало його до написання "Наймички" в прозовому варіанті (1844), оскільки розповідна манера дає змогу детальніше описати ситуацію. У першому ж прозовому творі Шевченко звертається до однієї з найбільш важливих для нього тем – теми сирітства, яка проходить через всю поезію та прозу автора. Тяжкі переживання дитячих років на все життя залишилися незагоєною раною в його душі. Я. Ярема саме цим пояснює причину того, чому Шевченко довгий час не звертався до свого дитинства ні в поетичній творчості, ні в малярстві: "Вона [душевна рана] не дозволяла йому настільки "внутрішньо успокоїтися", щоб могли відновлювати картини свого минулого та переживати їх удруге в своїй уяві" [13, 10]. Його товариш Афанасьєв-Чужбинський згадував, як одного разу, після вечора, присвяченого читанню поеми "Dziady" Міцкевича, Шевченко, йдучи по воду для чаю, співав пісню "Та нема в світі гірш нікому, Як сироті молодому" – "улюблену тоді його пісню" [5, 91]. Можливо, знову повернутись до спогадів про своє сирітство спонукала його доля хлопчика, який працював у Чужбинського на кухні [5, 91]. "Люди вражливі і ніжні, тип, до якого належав Шевченко, – зазначає С. Балей, – вибирають часто таку дорогу: засклеплюються, як черепахи, в собі і творять власний фантастичний світ злуди і сну, в котрім переживають в нинішніх візіях те, чого відмовила їм дійсність" [1, 8]. На противагу таким особистостям, Шевченко мав активну життєву позицію, намагався влаштувати своє особисте життя, що говорить про силу характеру.

Зі спогадів та Щоденника ми знаємо, що Шевченко дуже любив дітей і при найменшій нагоді проводив з ними свій вільний час. А. О. Ускова згадувала: "Дітей Шевченко дуже любив. Мою старшу доньку Наталію він дуже балував і завжди шукав нагоди побавитись з нею" [5, 239]. К. Б. Піунова розповідала про відвідини Шевченком її родини: "Тараса Григоровича особливо любили мої маленькі сестри і брати, яких, як і взагалі всіх дітей, дуже любив він. Вони його, бувало, буквально обліплять з усіх боків, і він годинами бавиться з ними, співає їм українських пісень; особливо розважав він дітей піснею, яку навчив підспівувати хором. <...> І діти найменші <...> називали його "Чеберик" або "Чок-чеберик" [5, 277]. А Варфоломій Шевченко згадував: "Живучи у мене, Т. Г. щиро любив мою сім'ю, особливо 11-літнього сина мого Андрія. Андрій співав йому наші пісні, котрими Тарас, як сам, було, говорить, "впивався" і розказував хлопцеві, що означає яка пісня" [5, 31].

Характеризує митця і запис у Щоденнику, який він зробив після того, як всього-навсього побачив на землі відбитки дитячих ніг: "Возвращаясь на огород, набрел я на тропинку, на уже засохшей грязи которой видны были отпечатки миниатюрных детских ножек. Я любовался и следил этот крошечный детский след, пока он не исчез в степной долине вместе с тропинкой" [11, 50]. "Любово до дітей, за переконанням Т. Г. Шевченка, – зазначає С. Чавдаров, – повинна бути властива всім хорошим людям. З того, як хто ставиться до дітей, можна судити про якість людини і оцінювати її характер. Не любити дітей може тільки людина зла, недобррозичлива, не варта поваги" [6, 52].

Перебуваючи в Орській фортеці, багато побачивши і переживши, Шевченко все частіше згадує своє дитинство. Смерть матері, знущання мачухи, навчання у п'яниць-дячків, служба козачком у панських покоях – все це припало на долю Тараса. Зростаючи сиротою-кріпаком, він потребував батьківської ласки та любові, а знав лише важку працю і приниження. "Дитина до родичів, які її покинули, умираючи, відчуває свого роду тяжко давлений жаль за кривду, тим способом дитині невинно заподіяну, і домагається за неї спокути", – стверджує С. Балеї [1, 60]. Я. Ярема, у свою чергу, зазначав, що "після смерті доброї матері повертається світ до осиротілої дитини цілим своїм ворожим обличчям.

<...> Почуття любові до матері переливається на інші об'єкти та постаті, що гармоніюють із образом матері" [13, 15]. Це пояснює, чому Шевченко у своїй творчості звертається до теми дитинства.

Якщо переглянемо його поезію, прозу й малювання саме з цієї тематики, то зможемо уявно поділити її на дві групи. До першої віднесемо твори, які показують сирітську долю. Ця тема широко розроблена в поезіях "Думка" ("Тяжко-важко в світі жити..."), "На вічну пам'ять Котляревському", "Добро, у кого є господа...", "Ой умер старий батько...", "На Великдень на соломі...", "І золоті, й дорогої...", у поемах "Катерина", "Гайдамаки", "Тризна" та інших. Об'єднує ці твори спільний персонаж – дитина-сирота, яка повинна сама дати собі лад, заробити на життя: сирота "до світа // Встає працювати" [7, 89], "и жизни труд, как сирота, он встретил рано; // Упреки злые встретил он за хлеб насущный... В сердце рану // Змея прогрызла... Детский сон // Исчез..." [7, 241], "У наймах марніє" [8, 160]. У прозових творах тема сирітства розкрита в повістях "Варнак", "Музыкант", "Художник", "Несчастный". З малювальної спадщини Шевченка до цієї групи зарахуємо картини "Сирітка-хлопчик під тином ділиться милостинею із собакою" (не збереглася), "Казахські діти-жебраки", "Казахський хлопчик, який грається з кішкою", "Хлопчик-натурник". Сюди ж зарахуємо твори про сиріт-байстрюків, доля яких нічим не краща за сирітську і в більшості випадків повторює її. Це – "Лілея", "Русалка", "Відьма", "Титарівна", "Марина", "Сотник", "Петрусь", "Слепая", "Сова", "Варнак". "Судьба байстрюка, хоча він і має матір, зближується своєю невідрадністю до

долі сироти; у Шевченка поняття "сирота" й "байстрюк" майже зливаються в одно. Байстрюк для Шевченка, – зазначає С. Балей, – це сирота у вищій степені. Тому поет, почувавши себе сиротою, вчувався легка в постаті такі, як син наймички, і, можна сказати, почасти ідентифікував себе з ними" [1, 59]. Досліджуючи психологію творчості Шевченка, С. Задорожна доходить висновку, що у автора "стражденність, страдництво перенесені з площини емпіричної у площину морально-етичну, духовно-психологічну, наснажуючи основну тональність звучання образу надзвичайно щемливою, особистісною нотою – своїм страдництвом і сирітством. Долями своїх героїв поет пояснює свою власну долю, найінтимнішу духовно-психологічну суголосність маючи з образом жінки-матері" [3, 74].

Другу групу становлять твори, в яких передано щасливе дитинство героїв: всиновлених сиріт і байстрюків та таких, котрі виростили в класично щасливих сім'ях. Це – "Невольник", "Наймичка", "Княжна", "Царі", "У наших раї на землі...", "І досі сниться: під горою...", "Сон" ("На панщині пшеницю жала...") (цікавим є те, що вимріяне щастя Шевченко і герої його поезій бачать лише у снах), "Наймичка" (повість), "Близнець", "Музикант", "Капитанша". Зображену ідилічну картину життя селянської родини Шевченко переніс і в живопис – "Селянська родина". "На пасіці". Всі названі твори об'єднує образ дитини, любов Шевченка до дітей, його бачення щасливого дитинства, щасливої родини, про яку він мріяв все життя. "Мрійливість не обумовлюється тим, щоби кількість та різноманітність образів, які перед собою розсновує душа, була дуже велика; навпаки, у мрійників вона замикається часом у кількох повторюючихся безупинно мотивах" – стверджує С. Балей [1, 42]. Між тим, що письменник бачив насправді, і тим, як він зобразив родинний уклад в своїх повістях, – величезна прірва. Можливо, саме нестача сімейного затишку сподвигла його на зображення казково щасливих родин.

Розвиваючи тему дитинства, найбільшу і найважливішу роль Шевченко відводив матері. Переоцінити значущість материнської опіки для дитини неможливо, і саме від матері, на думку Шевченка, залежить те, ким виросте її дитина. "Мати всюди неоднакова мати. Коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люде, хоч попідтинню; а хоч і одукована, та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як ледащо в шинку" [12, 190] – зазначає автор, широко розкриваючи образ матері в поемах "Наймичка", "Марія", повістях "Наймичка", "Музикант", "Несчастный". У кожному окремому випадку Шевченко подає різні типи материнських образів:

мати, яка кладе життя на алтар любові і благополуччя своєї дитини, виховує її, притримуючись народних звичаїв та законів суспільної моралі;

мати, яка не бере участі у житті дитини, віддавши її на виховання стороннім людям-опікунам;

мати, засліплена любов'ю до своєї єдиної дитини, не визнає загальноприйнятих законів виховання, в результаті чого не може дати дитині ради.

До першого типу віднесемо покритку Лукію з повісті "Наймичка". Зневірена в людях, вона хотіла накласти на себе руки, але любов до сина Марка пересилила душевну зраду. Взагалі думки про долю жінки-покритки не полишали його. "Образ матері-покритки, так як він представляється уяві Шевченка, має даліше в собі ту яркість, ту закрутку чогось по своїй суті переважаючого, нечуваного, в якій яркість почувань поета самого, острота його власного болю і негодовання знаходить свій вислів і разом підпору" [1, 57]. На думку С. Балаєва, часте звертання митця до цього образу є нічим іншим, як проекцією Шевченкового зламаного щастя [1, 58]. Автор не жаліє Лукію, він звеличує її в любові до сина, це – "предмет, який в тім случаю головню [його] займає <...> Коли Шевченко відчував тугу за матір'ю і коли у мрії материнська стать являлася йому, то мала вона, ймовірно, черти, які зближали її до постаті "Наймички", між тим як поет сам вчував себе у роль Марка" [1, 61].

Другий тип уособлюють образи графинь у повістях "Варнак" і "Музыкант". Це – матері, які байдуже ставились до своїх дітей, а їхнє виховання переклали на плечі інших – панни Магдалени перша та Антона Адамовича й Мар'яни Якимівни друга: "Графиня была женщина светская, избалованная прежними успехами на поприще светской жизни, любила у себя банкеты, где, разумеется, первенствовала между провинциалками, читала итальянские и французские новеллы и больше ничего не делала. Сын вырастал хотя и под одной крышей с нею, но она его видела раз или два в день и то мимоходом" [9, 130 – 131]; "Софья Самойловна, мать их по названию, великосветская дама. А главное – красавица. Красавица, которая конфузится, когда ее кто спросит о здравии ее детей. Для нее это все равно, что сказать: "Как вы, Софья Самойловна, подурнели". И притом, как дама светская, она после каждого бала (а их у нас в году бывает три, а в высокосный и четыре) должна отдать визиты своим гостям, а гостей, вы сами видели, сколько наехал <...> Пока отдает визиты, смотрит – другой бал готовится, там третий. Так и год проходит. А там, если выберется время, надо и в Петербург съездить. "А то, – говорит, – между этими хохлами совсем очерствеешь" [9, 198 – 199].

Третій тип показано на прикладі Марії Федорівни у повісті "Несчастный". Ця жінка мала "[ум] практический или положительный" [9, 247]. Вийшовши заміж за ротмістра, вона стала мачухою, у найгіршому розумінні цього слова, двом його дітям – Лізі й Колі: "<...> дети под непосредственным блюдением Марьи Федоровны бледнели и

худели" [9, 148]. Зовсім іншим було її ставлення до власного сина Іпполіта. Вона оберігала його, пестила, виконувала всі його забаганки і вважала зайвим винаймати для сина вчителів. Таке виховання з часом принесло свої плоди, коли навіть сама Марія Федорівна вже не мала впливу на Іпполіта, "как не крепилась, однако ж не могла дослушать красноречивую повесть о похиждении своего единственного сына Ипполитушки" [9, 288]. Мати змушена була сама писати прохання "о написании в рядовые сына <...> за неуважение к матери" [9, 288].

На один рівень з матір'ю Шевченко ставить і опікунів. Від них в основному й залежить виховання дітей. Треба відзначити, що у всіх повістях, окрім повісті "Несчастный", опікуни безмірно люблять своїх вихованців, виховують їх в атмосфері поваги й любові до людей, до країни, в якій вони народились, до мистецтва, навчають їх народних пісень та звичаїв, велику увагу приділяють освіті. "Безрадісність і неміч дитинячого віку вимагає, щоби була якась сила, що зглядом дитини була би родом провидіння, дитина з природи річі поневолена займати у відношенню до оточення більше пасивну роль, вона полишена добрій волі сих, на котрих опіку вона оставлена" [1, 36]. Сім'ї, в яких виростали вихованці, Шевченко зобразив ідилічно, такими, якими, на його думку і в його мріях, вони повинні бути. Є. Нахлік зазначає, що "Шевченко виражав прагнення повноцінного щастя, яке мислив собі тільки в повнокровному житті, хоча, враховуючи реальні обставини, взірцевими зображав також стоїчних праведників, які смисл свого страдницького існування вбачають у тому, щоб жити задля дітей і ближніх" [4, 63]. Таким є Марта і Яким Гирло ("Наймичка"), Мар'яна Якимівна й Антон Адамович ("Музыкант"), Прасковія Тарасівна і Никифор Федорович ("Близнецы") та Яким Туман ("Капитанша"). На особистісних якостях цих людей, на їхній вдачі, на їхньому ставленні до своїх вихованців Шевченко загострює увагу. Оскільки вони є опікунами, діти автоматично сприймають їх як своїх батьків, що накладає величезну відповідальність на них. "Особа батька та матері стає при тім для дитини <...> взірцем до наслідування" [1, 29]. Звернімо увагу, що діти в родини опікунів потрапляють, коли ті вже є літніми людьми, доля не дала їм власних дітей, а вихованці послані Богом як благословення за праведне життя. Порівняймо: "Я все думаю, Якиме, кому-то мы после себя добро свое оставим? Не даровал нам с тобою Господь ни дочери, ни сына. Так и помремо одиноки! <...> Да, прогневали мы милосердного Господа, не утешил Он ледачую старость нашу! Так и гробовой доской покроемся, и некому будет от души заплакать, и некому будет помянуть наши души грешные! <...> Кто же расскажет радость старой Марты и Якиме, когда они увидели под перелазом дитя, окутанное старой серой свиткой, и головка прикрытая зеленым широким лопухом" ("Наймичка") [9, 65], "<...> эта старая добрая чета, проживши много лет в мире и благополучии, не имела ни единого детища <...> Они, бедные, долго и

усердно молились Богу и надеялись, наконец, и надеяться перестали <...> – Ну, благодарим Тебе, Господи наш милосердый, – проговорила она, крестясь и бережно подымая вместе со свиткой двух красненьких малюток, – наградил-таки Ты нас, Господи, на старости лет" ("Близнецы") [10, 13 – 14]. Таке розгортання сюжету нагадує казки на кшталт "Снігуроньки".

Виховання в родинних опікунів також різоче відрізняється від виховання в "панських покоях". Шевченко показує розподіл виховних обов'язків між батьком та матір'ю, причому в такому вигляді, як вони існували у селян з незапам'ятних часів і які, на думку автора, є взірцевими, ідеальними. В обов'язки матері входило навчити дитину молитов, народних пісень, а також хатньому господарству, якщо це дівчинка, батько ж повинен був навчити грамоті, історії за переказами або за книжними відомостями, якщо мав їх, та ще ремеслу, якщо це був хлопчик. Саме на такому укладі наголошує Шевченко: "Я-то буду учить его письма, сколько сам, грешный разумею. А вот чтобы ты его сначала научила! <...> всему доброму! Вот что! Ты теперь у него мать, так что учи его, когда он, даст Бог, заговорит, молиться Богу. А я, посмотревши, как он будет молиться, и Письма Святого выучу. И Псалтырь ему свою святую, умираючи, передам" ("Наймичка") [9, 72]. Варто відзначити, що дітей в повістях Шевченка опікуни виховують за українськими звичаями. В. Бельченко зазначає: "Важливим виховним чинником, на думку Шевченка, є кращі зразки народної творчості, які прищеплюють здорову народну мораль, дають знання рідної мови, культури, історії" [2, 12]. Саме тому до свого "Букваря южнорусского" він включив народні думи "Про Марусю Богуславку" і "Про Олексія Поповича" та низку прислів'їв і приказок. "Шевченків "Буквар", – стверджує В. Яременко, – мав унікальне морально-етичне і виховне спрямування. Він не був звичайним підручником". У текстах, вміщених у ньому, "відбилися ціннісні орієнтири християнина: відкидається найгірніше (дух неробства, досади, любострастія або пристрасті, марнослів'я), підносяться найголовніші чесноти (дух доброчесності, смиренномудрості, терпіння, любові) і в натхненному рвйному пориві утверджується особистісний шлях до спасіння через покаяння і любов" [14, 48 – 49]. Ідеї виховання, покладені в основу "Букваря" і подані в російських повістях Шевченка, є типовими для просвітницької літератури, основою філософських та соціальних поглядів якої є проблема виховання. Шевченко, наслідуючи їх, в повістях подав приклади сімейного устрою різних верств (від кріпацької родини до князівської), від якого, на думку автора, залежать у майбутньому вчинки й дії особистості. Концентруючись на загальнолюдських критеріях добра і зла, письменник наголошує на важливості звернення до народної моралі, на основі якої вибудовуються суспільно-національні норми виховання і поведінки.

1. *Балей С.* З психології творчості Шевченка. – Черкаси, 2001; 2. *Бельченко В. П.* Т. Шевченко як педагог і дитячий письменник // Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали / Тези доп. та повідом. на обл. міжвуз. наук.-практ. конф. – Ч. 1. – Одеса, 1989;
3. *Задорожна С.* До питання про психологію творчості Тараса Шевченка // Матеріали 34-ї наук. шевченківської конф.: У 2 кн. – Кн. 1. – Черкаси, 2003; 4. *Нахлік Є.* Доля. Los. Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Л., 2003; 5. *Спогади* про Тараса Шевченка. – К., 1982; 6. *Чавдаров С. Х.* Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. – К., 1953; 7. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1. – К., 2001;
8. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 2 – К., 2001; 9. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 3. – К., 2003; 10. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 4. – К., 2003; 11. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – К., 2003;
12. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 6. – К., 2003; 13. *Ярема Я.* Дитячі переживання і творчість Шевченка: Зі становища психоаналізи. – Л., 1933;
14. *Яременко В.* "Добрі жнива колись-то будуть...": (Християнська наповненість Шевченкового "Букваря") // Слово і час. – 2004. – № 4.